

М.І. Личук

кандидат філологічних наук, доцент,
Івано-Франківський національний
технічний університету нафти і газу

МОВНІ ТА ПОЗАМОВНІ ЧИННИКИ ПОЯВИ СИНТАКСИЧНО НЕЧЛЕНОВАНИХ РЕЧЕНЬ

У XIX – XX ст. у синтаксичній системі української мови з'явилися нові утворення. Паралельно з трансформацією простого речення як однієї з основних синтаксичних одиниць відбулися зміни і в інших сферах синтаксису – складному синтаксичному цілому та тексті. Ці процеси спричинили зміни як у структурному, так і в семантичному плані синтаксичної конструкції, зокрема щодо її лінійної протяжності, зменшення кількості компонентів тощо. Проте інформативне наповнення синтаксичної побудови не зазнало змін, залишилося самодостатнім. О. Н. Савченко зазначає: “Вимога лаконічності спонукає шукати слова, які могли б замінити цілі словосполучення... Структурні схеми речень, що узвичаїлися в мові, зазнали таких змін, що одне слово може виконувати функцію речення” [13, 64].

Інтенсивність використання синтаксично нечленованих речень у розмовному мовленні на сучасному етапі функціонування мови помітно зростає, що й викликає особливе зацікавлення вчених різними типами таких синтаксичних побудов – слів-речень, фразеологізованих речень, конструкцій мовленнєвого етикету тощо.

Нечленовані синтаксичні одиниці з'явилися в системі мови як відгук на потреби діалогічної комунікації в специфічних конструкціях, здатних забезпечити високий ступінь ефективності процесу спілкування. Форма синтаксично нечленованих речень усуває небезпеку інформаційного перевантаження мови, слугує лаконічним засобом висловлення. Напр.: – **Так, правда, я живий, бо чую біль; То сам ти знаєш, що в такі хвилини і лютий ворог міг за брата здатись.** – **Таки се правда!** (Леся Українка); *Лишіть мене тут при старому огнищі.* – **От так! От так!** *Хутірської ідилії захотілося* (О.Олесь); **На чужині як на чужині.** *І не пригадуй мені землі родючої сили, яку ми кров'ю зросили й засіяли кістками. Вона ген далеко за нами, як в імлі, а на ній палі, палі, мов стовпи верстові, від Бугу аж по Дін* (Б.Лепкий).

Синтаксично нечленовані речення і досі розглядають як складні мовні одиниці, природа яких потребує глибокого вивчення. У мовознавчій науці тривають суперечки з приводу передумов формування синтаксично нечленованих речень. Одні дослідники, зокрема Н. Ю. Шведова, В. І. Кодухов, Л. І. Ройзензон, розглядаючи такий тип нечленованих речень, як фразеологізовані, кваліфікують їх як колись вільні і легко членовані синтаксичні побудови [17, 269; 5, 16; 10, 102], як одиниці, що характеризуються в синхронному плані вторинним значенням і вторинною формою [4, 127]. Інші

стверджують, що фразеологізовані конструкції мають зв'язок не з формально-граматичними реченнями, а з фразеологізмами, що на якомусь із етапів набули певного узагальнення та абстрагування. Однак значення таких синтаксичних конструкцій не відповідає ні значенню їхньої синтаксичної форми, ні значенню фразеологізму, з яким є в них зв'язок [15, 73].

Мовознавці не підтримують також думку про вихідну конструкцію – архетип для синтаксично нечленованого речення [14, 3; 12, 25]. Т. А. Туліна, зокрема, вбачає причину утворення синтаксично нечленованих речень не тільки і не стільки в потребі створити форму, адекватну певному змісту, скільки в перевагах такої форми: "... причина утворення таких конструкцій закладена в їхній високій економності... У всіх таких висловленнях є підвищена ємність" [16, 49]. Саме ця дискусія спонукала обрати синтаксично нечленовані речення об'єктом дослідження. Його *мета* – установити за наявними науковими студіями комплекс чинників, що зумовив появу синтаксично нечленованих речень. Досягненню цієї мети сприятиме розв'язання таких основних завдань: 1) обґрунтувати принцип економії мовлення як основний принцип організації розмовного, зокрема й діалогічного, мовлення; 2) схарактеризувати загальні причини економного мовлення; 3) з'ясувати психологічні засади формування нерозчленованої думки; 4) визначити комплекс чинників появи синтаксично нечленованих речень.

Поява нечленованих синтаксичних конструкцій детермінована дією в системі мови і за її межами цілої низки специфічних тенденцій і законів. Це насамперед перевантаження деяких мовних одиниць і граматичних форм значеннями, інтенсифікація процесу комунікації і прагнення мовця передати щонайбільше інформації під час використання тих же формальних ресурсів мови і того ж відтинку часу, домінування в розмовному мовленні семантичного плану висловлень над формальним, відсутність попереднього обдумування формальних і змістових параметрів висловлення в діалогічній формі спілкування, дія принципу економії тощо.

Синтаксично нечленовані речення не існують ізольовано, без зв'язку з відповідним контекстом, адже саме так виражається їхній комунікативний план. У широкому контексті, зокрема в діалозі, у мовленнєвій ситуації, визначається предмет мовлення в синтаксично нечленованих реченнях.

Контекст є важливим і обов'язковим засобом повноцінної актуалізації комунікативного змісту синтаксично нечленованих речень у мовленні. Тут може використовуватися власне лінгвістичний контекст (лексико-семантичний, морфологічний, синтаксичний, функціонально-комунікативний), екстралінгвістичний контекст (конситуація – умови спілкування, предметний ряд, час і місце комунікації, комуніканти, їхні стосунки тощо) і пресупозиція.

Наявність у розмовному мовленні, особливо в усно-діалогічному, різних чинників як екстралінгвістичного, так і власне-лінгвістичного характеру, а також різних пресупозицій значно полегшує продукування та інтерпретацію синтаксично нечленованих речень, забезпечує максимальну ефективність процесу комунікації загалом. Діалогічний текст, що є контекстуальним феноменом, допомагає визначити функціональну специфіку таких речень.

Напр.: – *Оце так Олесь! Оце молодчага, так молодчага! Перемогти самого Феодала!* – ледь не затанцював од радості Андрій (І.Головченко); – *Завтра вночі ти будеш пробиватися із Симоном Гоглідзе...А я залишуся тут із штабною охороною і невеликим прикриттям. – Може, я замість вас останнім відходитиму?* – запитав Михайло. – *Ні, потрудіться виконувати наказ. – Лихий, пішов у темряву...Боляче і досадно стало Михайлові. Коли б він винен у цьому...**На війні як на війні.** Все буває* (М.Стельмах); – *Ти б, Васильку, взяв краще букваря та азбуки вчився, тебе он женити пора, а ти раз у раз шмаруєш попід піччю. – Ну, так і женить, коли пора! – **От такої!*** (С.Васильченко).

Засоби контексту використовують комплексно, що забезпечує надійність і ефективність передання інформації синтаксично нечленованими реченнями.

Специфічні синтаксичні конструкції, серед яких еліптичні та усічені конструкції, синтаксично нечленовані речення тощо, в основі свого виникнення і використання мають поняття економності мовлення; вони протиставляються надлишковим структурам, зокрема побудовам з лексичним повтором, антиеліпсом та іншим. Синтаксичні побудови, лаконічні, економні, проте інформативно повноцінні, функціонують здебільшого в розмовному мовленні. Використання в розмовному, переважно в усно-діалогічному мовленні синтаксичних одиниць, лаконічних за формою і здатних передавати ємнісний зміст, зумовлено однією з визначальних його особливостей. Цю особливість розмовного мовлення потрібно витлумачувати з двох позицій: 1) прагнення мовця до лаконічності, стислості в переданні інформації; 2) прагнення до максимальної концентрації цієї інформації у висловленні, коли опускають все те, що є неістотним, повторюваним, надлишковим.

Поява особливих синтаксичних одиниць, зокрема нечленованих речень, відбувається активно в умовах усного мовлення внаслідок дії деяких принципів організації усного висловлення. Результати реалізації цих принципів можуть бути різними. Так, дія принципу відсутності попереднього обдумування демонструє на синтаксичному рівні діаметрально протилежні результати. Це зумовлює продукування в мовленні побудов, що мають немотивовану, нечітку синтаксичну організацію або стійких, автоматично відтворюваних у мовленні готових конструкцій, до яких належать і синтаксично нечленовані речення.

Появу і функціонування синтаксично нечленованих речень у діалогічному мовленні можна пояснити природою певних принципів, які регулюють процес мовлення, а також тих, що діють у мовній системі. До таких принципів належать:

1. **Принцип економії мовлення**, суть якого полягає в тому, що економні синтаксичні конструкції стають мінімальними мовними засобами для вираження певного обсягу інформації, інколи й досить великого [3, 8]. Його визначають як основний в організації розмовного мовлення.

Різні за обсягом конструкції (вільні, фразеологізовані тощо) перетворюються в мінімальні за обсягом формули, що виражають їхнє категорійне значення [9, 30].

Теорію економії мовних явищ розробляло багато мовознавців, проте найбільш яскраво її обґрунтував А. Мартіне [7]. Він ототожнив принцип економії з чинними силами розвитку мови: “Принцип економії в мові виявляється в постійному прагненні досягти рівноваги між суперечливими потребами, які мають бути задоволені, – потребами спілкування, з одного боку, та інерцією пам’яті й інерцією органів мовлення – з другого” [7, 534].

Принцип явищ мовленнєвої економії в трактуванні А. Мартіне критикували за його універсальність деякі російські мовознавці. Заперечуючи проти надмірного розширення поняття економії, Р. О. Будагов, зокрема, пише про те, що численні факти з історії найрізноманітніших мов суперечать принципу економії, що розвиток мови “не можна ототожнити з економією економії, як би широко не розуміли її” [1, 37]. Проте він відзначає, що принцип економії може мати значення для деяких структурних ланок мови і по-різному виявляється на кожному окремому етапі її розвитку.

Наші спостереження над синтаксисом діалогічного й монологічного мовлення, зокрема на матеріалі художніх творів, дають підстави вважати, що тенденція до економії в українській мові простежується на всіх її рівнях. Наприклад, у сфері синтаксису принцип економії у процесах мовлення виявляється в скороченні словесного складу речення, у використанні односкладних речень, різних неповних речень та синтаксичних конструкцій нечленованої будови.

Принцип економії усуває небезпеку інформаційного перевантаження мовлення і цим створює умови для виконання важливого правила розмовного мовлення – прагнення до лаконізму висловлення.

Істотний вплив на дію принципу економії мають чинники, що лежать поза мовною сферою. Це, по-перше, особливості самого суб’єкта, який прагне максимальної ефективності свого мовлення; його мовлення характеризується не тільки такою властивістю як точність, а й відтворюваністю, що можлива при максимальному темпі чи при кодуванні членованих висловлень у більш економні, нечленовані одиниці; по-друге, значна частина інформації, що стосується змісту конкретного мовленнєвого акту, переважно вже експлікована в конситуації, а це дозволяє уникати її вербалізації, що дає змогу економити час і “мовленнєві зусилля”; по-третє, інша частина інформації імпліцитно присутня в контексті мовленнєвого акту у формі різних пресупозицій, що сприяє істотному скороченню використовуваних мовних засобів у процесі комунікації і час на їх репрезентацію.

Отже, саме суперечність між потребами людини в ефективних засобах комунікації і її обмеженими, неадекватними можливостями в мовній сфері стимулює появу більш економних засобів та одиниць вираження людської думки, до яких належать і синтаксично нечленовані речення. Звичайно, такі суперечності є основною причиною мовного розвитку [1, 35]. Шлях усунення цих суперечностей детермінований характером самої мовної системи, що уможливорює здійснення таких трансформацій.

2. *Принцип автоматизму мовлення* пояснює появу реченнєвих структур у мовленнєвому потоці в умовах високочастотних повторюваних ситуацій [6, 12].

3. *Лінійно-динамічний принцип*, суть якого полягає в тому, що інформативні центри висловлення доносяться до слухача окремо, певними частинами, часовій послідовності, а найбільш важливий, інформативно значущий центр висловлення намагається зайняти ініціальне становище; у сфері специфічних побудов розмовного синтаксису цей принцип впливає як на словорозташування, так і на структурно-граматичну організацію, зумовлює появу специфічних синтаксично нечленованих структур.

Названі принципи організації усного висловлення створюють передумови для вживання в усному мовленні, переважно в його діалогічній формі, синтаксично нечленованих реченнєвих структур.

Появу синтаксично нечленованих речень безпосередньо спричиняє також закон **асиметрії мовного знака**. Дія цього закону полягає в тому, що форма синтаксичної конструкції зазнає змін – зменшення чи стиснення в плані структури, форма не відповідає змісту синтаксичної конструкції, для якої, врешті-решт, можливе і розширення ємності висловлення. План вираження мовної одиниці стає ускладненим через імпліковану частину змісту синтаксичної конструкції. Нова синтаксична побудова стає інформативно більш напруженою, що надає їй специфічності й уможливорює набуття нею нових властивостей внаслідок асиметрії форми і змісту.

Мовознавці виділяють і *загальні причини* появи синтаксично нечленованих речень, серед яких:

1. Перерозподіл значень, що дає змогу зменшити семантичне перевантаження деяких граматичних форм. Із цього приводу дослідники зауважували: "...деякі граматичні форми виявилися перевантаженими значеннями. Природно, що в мові були використані способи їх розвантаження від надмірного полісемантизму... Можливим виявився перерозподіл значень, розмежування значень за різними граматичними формами, що зменшує семантичне навантаження деяких форм..." [11, 15].

2. Прагнення передати щонайбільшу кількість інформації, використовуючи для цього мінімум мовних засобів. Учені стверджують, що розвиток мови, справді, відбувається через збільшення кількості інформації, яку передають, на одиницю часу [8, 379 – 382].

Крім загальних причин, які детермінують появу різних типів синтаксично нечленованих речень, потрібно назвати й специфічні чинники, зокрема форму думки, яку вони виражають, – цілісну, нерозчленовану на окремі поняття, проте вона імпліковано передбачає ці поняття.

Психологи вважають, що наше мислення оперує щонайменше двома формами думки: 1) конкретною, чітко структурованою, з визначеними межами і обсягом змісту; 2) узагальненою, структурно нерозчленованою, з розширеними межами і не визначеним до кінця обсягом. Для вираження першої думки в мові є відповідні засоби – граматично членовані речення. І тому досить закономірним виявилось прагнення комунікантів дібрати одиниці мови, які б

виражали і нерозчленовану думку, адже “...мовлення повинно бути виразно оптимальним, тобто адекватним змісту думки” [13, 64]. Причин появи нерозчленованої думки є дві: *економія* (скорочення часу на мисленнєві операції, а також на інтелектуальні зусилля) та *нерозуміння* (поверхове проникнення в предмет думки чи через відсутність потрібної інформації, чи через брак часу). Отже, якщо нерозчленована думка базується на розчленованій, логічно з неї випливає, то й нерозчленовані речення можна зіставляти з формально-граматичними членованими реченнями. Одиниці, що адекватні нерозчленованій думці, і є синтаксично нечленованими реченнями. Такі реченнєві структури набувають особливого значення для граматики української мови, носіїв української мови тому, що й українській мові, як і російській, зрештою, як справедливо стверджує А. Вежбицька, властива “іраціональність” (“нераціональність”, увиразнення обмеженості логічного мислення, людського знання і розуміння, недосяжності і непередбачуваності життя) [2, 34].

Отже, високий ступінь продукування нечленованих синтаксичних конструкцій детермінований дією трьох найважливіших принципів організації усного висловлення: *економії мовлення, автоматизму мовлення та лінійно-динамічного принципу*, а також впливом загальних і специфічних чинників. Поява синтаксично нечленованих речень пов’язана з прагненням мовця позбутися звичайного способу експлікації понять, прагнення до “оновлення”, оживлення мовлення, а також бажанням охопити емоційно-вольову сферу співрозмовника.

Література

1. Будагов Р. А. Определяет ли принцип экономии развитие и функционирование языка / Р. А. Будагов // Вопросы языкознания. – 1972. – № 1. – С. 35 – 38.
2. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание / А. Вежбицкая. – М.: Русские словари, 1996. – 406 с.
3. Дюндик В. П. Компрессия придаточных предложений в современном английском языке : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.01 “Русский язык” / В. П. Дюндик. – М., 1971. – 15 с.
4. Кодухов В. И. Синтаксическая фразеология / В. И. Кодухов // Проблемы фразеологии и задачи ее изучения в высшей и средней школе. – Вологда : Сев.-Зап. кн. изд-во, 1967. – С. 123 – 137.
5. Кодухов В. И. Фразеологизация как лингвистическое понятие / В. И. Кодухов // Проблемы фразеологии и задачи ее изучения в высшей и средней школе. – Вологда : Сев.-Зап. кн. изд-во, 1965. – С. 16 – 19.
6. Лаптева О. А. О структурных компонентах разговорной речи / О. А. Лаптева // Русский язык в национальной школе. – 1965. – № 5. – С. 7 – 12.
7. Мартине А. Основы общей лингвистики / А. Мартине // Новое в лингвистике. – М. : Иностранная литература, 1963. – С.366 – 566.

8. Николаева Т. М. Лингвистика начала XX века: итоги и перспективы / Т. М. Николаева // Тезисы международной конференции. – М., 1995. – Т.2. – С. 379 – 382.
9. Панкова В. В. Фразеосинтаксические схемы с опорным компонентом – местоимение : язык и речь : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.02 “Русский язык” / В. В. Панкова. – Ростов-н/Дону, 2007. – 35 с.
10. Ройзензон Л. И. Фразеологизация как лингвистическое явление / Р. И. Ройзензон // Труды Самаркандского ун-та. Новая серия. – Самарканд, 1961. – Вып. 113. – С. 101 – 114.
11. Русский язык и советское общество. Морфология и синтаксис современного русского литературного языка / Под ред. В. М. Панова. – М. : Наука, 1968. – 367с.
12. Савченко А. Н. К проблеме структурной стабилизации синтаксических конструкций / А.Н.Савченко // Обучение иностранным языкам на специальном факультете. – Красноярск : Изд-во Красноярск. гос. пед. ин-та, 1975. – С. 24 – 29.
13. Савченко А. Н. Лингвистика речи / А. Н. Савченко // Вопросы языкознания. – 1986. – № 3. – С.62 – 68.
14. Смирнов Г. Н. Сложные предложения с лексико-синтаксическими средствами выражения временных и условных отношений (в плане истории языка) : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.01 “Русский язык”. – Казань, 1966. – 14 с.
15. Солганик Г. Я. Фразеологические модели в современном русском языке / Г. Я. Солганик // Русский язык в школе. – 1976. – № 5. – С. 73 – 78.
16. Тулина Т. А. Функциональная типология словосочетаний / Т. А. Тулина. – Киев; Одесса : Вища шк., 1976. – 176 с.
17. Шведова Н. Ю. Очерки по синтаксису русской разговорной речи / Н. Ю. Шведова. – М. : Изд-во АН СССР, 1960. – 377 с.

Анотація

У статті узагальнено спроби лінгвістів з'ясувати мовні й позамовні причини появи синтаксично нечленованих речень, обґрунтовано три основні принципи, що зумовлюють вживання таких речень у діалогічному мовленні, а також загальні та специфічні чинники, що детермінують різні типи синтаксично нечленованих конструкцій.

Ключові слова: синтаксично нечленовані речення, принцип економії мовлення, принцип автоматизму мовлення, лінійно-динамічний принцип, усне мовлення.

Аннотация

В статье обобщены попытки лингвистов установить языковые и внеязыковые причины появления синтаксически нечлененых предложений, обоснованы три основных принципа, которые обуславливают употребление таких предложений в диалогической речи, а также общие и специфические

факторы, детерминирующие разные типы синтаксически нечленимых конструкций.

Ключевые слова: синтаксически нечленимые предложения, принцип экономии речи, принцип автоматизма речи, линейно-динамический принцип, устная речь.

Summary

In article attempts of linguists to define language and out of language reasons of the occurrence of indivisible sentences are generalized, three main principles defining the use of such sentences in dialogue saying, and also the general and specific reasons determining different types of syntactically indivisible sentences are proved.

Key words: syntactically indivisible sentences, a principle of economy of speech, a principle of automatism of speech, a linearly-dynamic principle, oral speech.